

Glorie en dramatiek van een oostelijke zuivelcoöperatie

Alle respect voor de Friezen, die honderd jaar geleden in Warga de eerste Nederlandse zuivelcoöperatie van de grond brachten, maar laten we niet vergeten dat eind vorige eeuw ook in Gelderland en Overijssel de kiemen werden gelegd voor een zuivelindustrie die tot wereldfaam zou uitgroeien.

Dat ging met grote weerstand gepaard. Twee jaar nadat de victorie in Warga had gekraaid, moesten aspirant-oprichters van een zuivelcoöperatie in Vorden eerst nog in het stof bijten. Dat gebeurde op een plaatselijke vergadering van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, destijds nog voorgezeten door een heuse baron. Toen deze P. H. van der Borch het denkbeeld opperde hier ter plaatse een boterfabriek op te richten, spitste ieder zijn oren, niet wetend wat daarmee eigenlijk bedoeld werd.

In een gedenkboek van Vorden uit 1919 lezen we dan verder: 'Toen daarop baron Van der Borch het een en ander daarover had medegedeeld, van hetgeen hij in Friesland had gezien, achtte men een dergelijke inrichting op den zandgrond volkomen onmogelijk. Er zou geen melkvee en dus geen melk genoeg zijn. Wie zou in zo'n gewaagde onderneming zijn geld willen steken?' De baron droop af.

Oprichter GOZ

Enkele jaren later, op 17 december 1892, deed een eenvoudige schoolmeester op een landbouwvergadering in Vorden een nieuwe poging. Dat was C. J. Bieleman, die in 1896 ook de oprichter zou worden van de Gelders-Overijsselse Zuivelbond. Toen Bieleman op die gedenkwaardige decemberavond in 1892 opnieuw met een voorstel kwam voor de oprichting van een boterfabriek klonk weer van verschillende kanten: 'Hoe kunt ge daaraan denken, dat is hier toch niets gedaan!' Bieleman antwoordde geduldig: 'Dat weet ge niet, ik heb studie van de zaak gemaakt en ben van een geheel andere meening'.

Het slot van de geschiedenis was dat een commissie werd benoemd, die in een volgende vergadering rapport zou uitbrengen. Die commissie behoefde - wat in die dagen wel gebruikelijk was - niet naar Friesland te gaan, maar kon in het naburige Didam haar licht opsteken. Daar was namelijk in 1891 de eerste zuivelcoöperatie uit de oostelijke provincies opgericht. Dat heeft destijds een sterke olievlekwerking teweeggebracht; rond de eeuwwisseling zijn in Gelderland/ Overijssel tientallen zuivelcoöperaties gesticht.

Het is interessant om, aan de hand van het voorbeeld Vorden, te zien hoe de creatie van een coöperatie destijds tot stand kwam. Nadat eerst ook nog de plaatselijke neringdoenden protest hadden aangetekend, kwam het in 1893 toch tot oprichting van 'De Vordensche Coöperatieve Roomboterfabriek'. Het ledenaantal dat zich verbond om melk te leveren, bedroeg 75, alsmede enkele losse leveranciers, die toentertijd nog geen f 50, te missen hadden voor een 'aandeel', maar toch vertrouwen hadden in de zaak.

Het eerste groepje leden woonde zeer verspreid, een aantal zelfs twee à drie uur van de kom van het dorp, waar de fabriek zou worden gevestigd. Veel boeren in de nabijheid der fabriek namen een afwachtende houding aan. Zij zagen er geen heil in, voorspelden de ondergang van de veestapel en zagen de 'coöperatie als een uitvloeisel van verderfelijk socialisme'. Andere bezwaren waren: de boerenvrouwen en boerenmeisjes zouden - nu er thuis niet meer gekarnd werd - niets meer om handen hebben. De fabrieksboter zou niet goed houdbaar zijn, dus ook haast niet te verkopen. Zelfs autoriteiten op het gebied van landbouw en zuivelbereiding lieten hun waarschuwend stem horen.

Hier in de zandstreken was de oprichting van een stoomzuivelfabriek een zeer gewaagde onderneming; het mocht ten hoogste een handkrachtfabriekje worden. Dat zei nota bene Mr. Sickerz van de Cloere, voorzitter van de zuivelcommissie van de Gelders-Overijsselse Maatschappij van Landbouw.

Niettemin, de boeren van Vorden en hun oprichters spreidden een stukje heilzame eigenzinnigheid ten toon, en gingen door met hun plannen. Toen de aanbesteding van de fabriek plaatsvond, hadden al 95 leden het register getekend. De stoomketel en stoommachine werden tweedehands gekocht, van een firma uit Hilversum. De kosten van de hele fabriek met inventaris beliepen ruim f 17.000,-.

Op 2 april 1894 begon het bedrijf te draaien. Deze eerste dag werd 2.500 liter melk verwerkt. Het getal koeien waarvan melk geleverd kon worden, bedroeg 385. Knap veel voor die dagen, want op een landbouwcongres in 1885 was toen net vastgesteld: 'Kleine fabriekjes met ongeveer 100 koeien, dat was voldoende, want de ene boer kan dan de andere boer beter controleren'.

Hier zo'n melkwagen met smalle velgen, ook in Vorden een omstreden gebruiksmiddel.

'Directeur/Werkman'

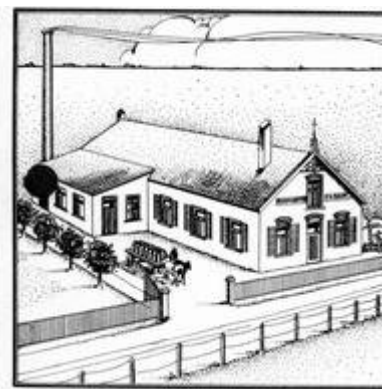
Het nieuwe bedrijf in Vorden moest geleid worden, en daartoe deed men een oproeping in de bladen voor de betrekking van 'directeur/werkman'. Dit voor een salaris van f 550,- per jaar en vrije woning, boter, melk. Na een speurtocht door het land koos de sollicitatiecommissie tenslotte een Fries uit als eerste directeur, J. Nienhuis.

Die was toen nog volontair aan de stoomzuivelfabriek te Oosterwolde, een jonge man van nauwelijks 22 jaar. Het bleek een goeie keus, Nienhuis zou 46 jaar directeur blijven! Bij z'n 25-jarig jubileum kreeg hij van oud-voorzitter Bieleman te horen: 'Ge hebt de fabriek door uwe toewijding tot hoogen bloei gebracht en ge hebt haar ook gemaakt tot een vooraanstaande fabriek in de oostelijke zandstreken van ons land'.

Om dat te bereiken had de nieuwe fabriek vooral in haar stichtingsjaar een ware vuurdoop te doorstaan. De verkoop van de eerste partij boter verliep zelfs dramatisch

slecht. In het oude herdenkingsboek lezen we dat de boter werd afgenomen door handelaar Harmens te Leeuwarden, die ze naar Londen zou verschepen. In de drie eerste weken werd van de te ontvangen prijs echter niets gehoord. Vorden leefde nog in de zoete verwachting dat gemakkelijk zóveel gebeurd zou worden dat men voor de melk, na teruggave van karnemelk en ondermelk, drie cent per liter zou kunnen betalen.

Die prijs was de leden ook voorgespiegeld. Niet zonder grond, want drie cent per liter was immers 50 cent per halve kg boter. Die prijs als gemiddelde zou, dat wist men, ieder voldoen en zelfs de verwachting van kat-uit-den-boom-kijkers overtreffen. Toen kwam ineens het bericht uit de lucht vallen dat de boter slechts tegen 80 cent per kg (i.p.v. de verwachte f 1,-) te plaatsen was. Een geduchte tegenvaller, de Friese handelaar wilde ze voor die lage prijs nog wel accepteren. Het bestuur, ogenschijnlijk meer overmoedig dan verstandig, liet de partij boter terugkomen, en zette ze zelf zo goed mogelijk van de hand. Daar moest dik geld bij, maar het bestuur hield vast aan de toezegging van drie cent per liter. Het tekort werd uit eigen beurs bijgelegd! Het was voor Vorden de aanleiding om de boterverkoop voortaan zelf ter hand te nemen. Dat lukte goed. In de volgende maanden was het verlies van de eerste partij ingehaald, en oogste men zóveel vertrouwen dat nieuwe leden toetraden.

*De eerste fabriek in het
GOZ-gebied, Didam.
Gesticht in 1891.*

De ondernemingszin van deze kleine Gelderse zuivelcoöperatie reikte ver: het lukte afzet te vinden bij coöperatieve verbruiksondernemingen van Eigen Hulp in Den Haag, Rotterdam en Utrecht. Het gedenkboek vermeldt triomfantelijk: 'Vanaf dit ogenblik was er geen wolkje meer in de lucht. Wij maakten mooie prijzen. Ons produkt werd bekend en gevraagd, het leed was geleden'.

Mannen van allure

Het waren daar in Vorden toen al mannen van allure. In 1903 werden voorzitter en secretaris afgevaardigd naar het zuivelcongres te Brussel. In 1906 deed men, mede vanwege het initiatief van de FNZ, mee aan de oprichting van een botermijn te Arnhem. Uit de geschiedenis van Vorden komen we te weten dat de milieuproblematiek ook toen al speelde. In december 1897 kwam op de fabriek een brief binnen van de burgemeester van Vorden, over het stinken van de sloten waarin het water van de fabriek werd geloosd. Geen nood, er werd een keurige riolering aangelegd.

Na enkele jaren moest de fabriek worden uitgebreid, en nieuwe apparatuur worden aangekocht. Een lid maakte daarover in de algemene vergadering wel de opmerking dat de oude machines maar opgeknapt moesten worden, zo deed immers een boer ook met een oude ploeg! Vorden kocht nieuw.

Vanwege het melkvervoer kwam begin 1900 een bezwaarschrift van 218 ingezetenen van Vorden binnen. De melkwagens zouden van brede velgen moeten worden voorzien. De leden kwamen in verzet, en hadden kennelijk in de gemeente zóveel invloed dat ze nog een kwart eeuw met smalle velgen hebben mogen rijden!

Op een ander terrein was de fabriek heel progressief: in 1910 werd besloten om een uitdrupapparaat voor de melkbussen aan te schaffen, en in het najaar van 1914 werd zelfs het petroleumlicht in de fabriek en de directeurswoning vervangen door elektrisch licht. Het oude gedenkboek licht hierover toe: 'Uit een zindelijkheidsoogpunt is dit licht in een zuivelfabriek verre te verkiezen boven een petroleumlicht'.

Kort na de oprichting van de Vordense Boterfabriek heeft voorzitter Bieleman z'n functie neergelegd. Niet omdat dit geen werk voor een schoolmeester was, maar - integendeel - omdat hij een heel belangrijke benoeming in de zuivelwereld kreeg, n.l. die van rijksboterinspecteur. Bieleman was een groot man. Op 6 juni 1896 stond hij aan het hoofd van elf afgevaardigden van coöperatieve zuivelfabrieken in Gelderland-Overijssel, die in Zutphen tot oprichting van de Gelders-Overijsselse Zuivelbond kwamen.

Achteraf is het vermakelijk te lezen wie in het bestuur van die Zuivelbond zaten: geen enkele boer! Naast onze onderwijzer uit Vorden, was er een onderwijzer uit Rouveen, een aannemer uit Didam, een winkelier uit Oene en nog een onderwijzer (uit Eefde). Pas in 1916 kwam de eerste boer in dat bestuur. Naderhand kwam er een vaste verdeling van boeren en zuiveldirecteuren in het GOZ-bestuur. Dat schoolmeesters zo'n grote rol hebben gespeeld bij het tot bloei brengen van de zuivel in Oost-Nederland, weet bijna niemand meer ... De GOZ was in 1922 uitgegroeid tot een bond met 102 ledenfabrieken, die tezamen 353 miljoen kg melk verwerkten.

Omstreeks 1925 had zich de zuivelindustrie in de oostelijke provincies dus vast gesetteld maar er gold nog wel de mythe: kaasmaken kan hier niet, daarvoor moet je in Friesland of Noord-Holland zijn. De boeren in G.O. toonden zich weer eens stijfkoppig, en gingen geleidelijk aan toch via hun boterfabrieken ook kaas maken. En in 1931 blijken er van de 106 fabrieken 31 zich ook bezig te houden met de productie van kaas; 18 hadden melkpoeder in hun pakket en vier gecondenseerde melk.

Pas na 1945 heeft de kaasproductie zich in Gelderland/ Overijssel goed doorgezet, zodat momenteel 40% van de melkstroom via de kaasbakken geleid wordt. Vorden begon pas in 1949 met kaas, maar had reeds in 1943 de fabricage van melkpoeder aangevangen. Al degenen die in het begin van deze eeuw de zuivelindustrie in Gelderland/Overijssel

op poten zetten, zijn praktisch vergeten.

De huidige zuivelfabriek te Vorden.

Wij doen niet aan persoonsverheerlijking, alleen de naam Bieleman heeft enige bekendheid gehouden. De oprichting van de Zuivelbond heeft daartoe bijgedragen, maar niemand weet meer dat het ook grote verdiensten vanwege de vrouwen-emancipatie toekomt.

Bij het 25-jarig bestaan van Vorden bleek dat dit streven voor hem een van de belangrijkste prikkels was geweest voor oprichting van de fabriek: 'Het was voor mij geen geheim dat de boerin van die dagen tot op zekere hoogte een slavin was van het bedrijf, en er voor haar veel te weinig tijd overbleef voor haar gezin. Ik begreep dat het hoog nodig was de boerin een klein deel van die bedrijfszorgen van de schouders te nemen. Redenen waarom ik met nog meer inspanning dan anders misschien het geval zou zijn geweest, mij aangorde om een boterfabriek in het leven te roepen'. Bieleman, erevoorzitter van Vorden, overleed in 1921.

Wonderlijk toeval

In het kader van coöperatief terugblikken is er nóg een familie wier naam nu eens in het zonnetje gezet moet worden. H. J. Tjoonk was in 1893 de eerste secretaris van de zuivelcoöperatie Vorden. Het wonderlijke toeval - maar waarschijnlijk is het meer de karaktervastheid van de familie - wil dat ook zijn kleinzoon momenteel secretaris is. De huidige Hendrik Tjoonk (63) is de verpersoonlijking van de continuïteit die aan een coöperatie eigen is.

Hij herinnert zich zijn grootvader nog heel goed: 'Bij de oprichting van de fabriek was hij pas 26. Voor die dagen had hij een tamelijk groot bedrijf, twaalf melkkoeien. Om een bestuursvergadering te bezoeken moest hij acht kilometer lopen! Natuurlijk had mijn grootvader ook een rijtuigje, maar het paard kon niet altijd gemist worden vanwege ploegen of zaaïen. Daarbij kwam dat de wegen slecht waren, binnendoor lopen ging nog wel zo vlug. Ik ben er trots op zo'n grootvader gehad te hebben, maar misschien juist daarom heb ik het de laatste tijd moeilijk gehad'.

Tjoonk doelt op de recente aansluiting van Vorden bij Coberco, die ook een sluiting van het roemrijke bedrijf zou inhouden. Tegenover de gigant Coberco had Vorden zich altijd qua melkprijs goed staande weten te houden, maar de slechte kaasprijs en de melkcontingentering hebben Vorden (40 miljoen kg melk per jaar) genoopt tot genoemd ingrijpend besluit. Tjoonk: 'Als coöperatieman heb ik me uiteindelijk erbij neergelegd, maar op het moment dat ik de handtekening op het contract met Coberco zette, schoot me grootvader toch nog even in gedachten. Breek ik nu af wat hij 90 jaar geleden heeft opgebouwd?'

De dramatiek van een geslacht van zuivelbaronnen.

P. H. L. Willemsens